

KOVÁCS ISTVÁN

WILLIAM ELLERY CHANNING

1. *Gyermekkor és pályakezdés (1780—1815)*

Képzeljünk el egy rendkívül fogékony, elmélkedésre hajlamos és érzékeny gyermeket, akit apja a közeli protestáns templomba visz, ahol egy híres lelkész prédikál.

A szónok — prédikációjában — élénk színekkel ecseteli az ember bűnös, jóra képtelen voltát, amelyen csak az isteni kegyelem segíthet. Miután felsorolta a pogány világ azon millióit is, akik az istentisztelet ideje alatt hálnak meg — az egyedül üdvözítő keresztény tan hívése nélkül —, arra kéri hallgatóit, hogy gondolatban figyeljenek azok ordítására, amint „alászállnak a poklokra“...

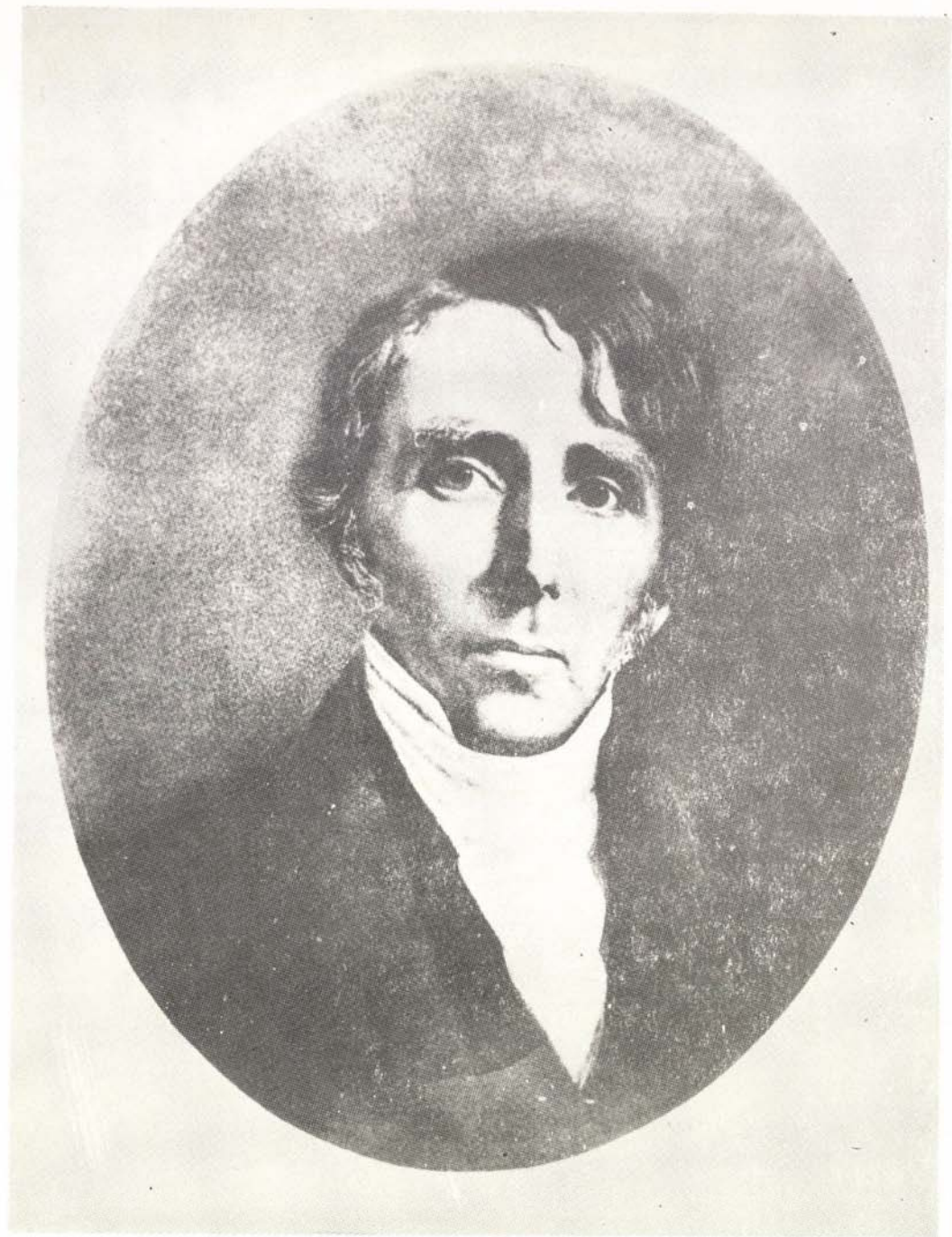
A gyermek lelkét szorongás tölti be: fél. Egyre csak azt kérdegeti magában, hogy vajon igaz-e, amit hallott; de midőn hazaérkezve apja átöltöztött s csendesesen olvasni kezdett, csakhamar azt gondolta magában: „Amit a pap mondott, apám nem hiszi, senki sem hiszi, bizonyosan nem igaz!“¹

A gyermek — aki később maga beszéli el élményét — kétszáz évvel ezelőtt, 1780. április 7-én született az Egyesült Államok keleti partvidékén elterülő Rhode Island állam Newport városában. A keresztségben a William (Ellery Channing)² nevet kapta.

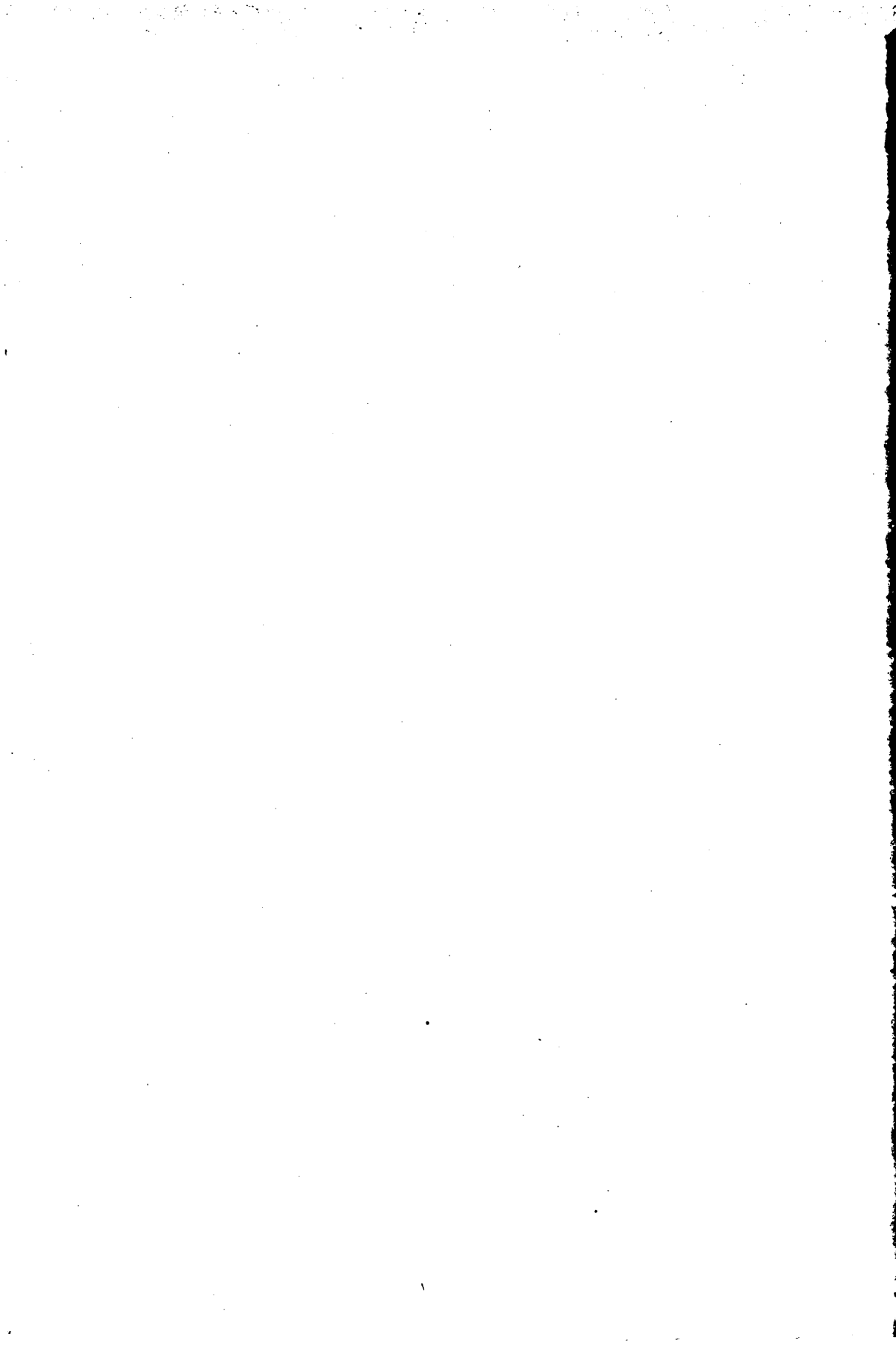
A gyermekkori élmény nemcsak a korabeli vallásos életre vet fényt, de mintegy előrejelzi az amerikai unitárizmus leendő „apostolának“ — már igen fiatalon is megnyilvánuló — nemes szívét és természetes hajlamát az — egészséges gondolkodásra.³

A családi hagyományok és neveltetése, másrészt lelki alkata és érdeklődése — a lelkészi hivatás választására indítják. Tanulmányait a Harvard egyetemen végzi. Egyéniségére jellemző, hogy már ebben az időben élénk figyelemmel kíséri korának eseményeit. Nemcsak érdeklődést tanúsít irántuk: határozott állásfoglalásra is kész. Az 1789-es francia forradalom emberi jogokat sértő túlkapásain felháborodva például emlékiratot ír — ma úgy mondanánk: tiltakozó jegyzéket —, amelyet tanuló társaival együtt John Adams elnökhöz intéz.⁴

A lelkészi oklevelet 1802-ben, huszonkét éves korában szerzi meg. Hivatalát egy évvel később foglalja el a korabeli Új-Anglia „szellemi fővárosá“-nak és az „amerikai Athén“-nek nevezett — Bostonban. Egészségügyi okokból tett európai utazását, néhány Egyesült Államokbeli előadói körútját leszámítva, életrajzíróinak egyöntetű véleménye szerint: itt, a Federal Street-i egyházközségben folyt le a hivatásának élő lelkész egész élete.⁵

WILLIAM ELLERY CHANNING
1780-1842

A mintegy 40 évre terjedő lelkészi szolgálat első éveiben Channing kongregacionalista lelkész, a mérsékelt kálvinizmus híve. Ezekben az években Channing — írja Rané Lavalée a Francia Akadémia 1872-ben kitűzött pályázatára beküldött díjnyertes pályaművében — az emberi természet iránti emelkedett nézetéből s embertársai iránt viselt természetéből kifolyólag ékesszólását igen természetesen az emberiséget sújtó legnagyobb csapás — a háború ellen fordította. Különböző alkalmakkor több beszédet tartott a háború ellen; részt vett a háború elleni tüntetésekben, s béketársulatokat is alapított.⁶

Prédikációinál is híresebbé lett előadásaival, teológiai és erkölcsi kérdéseket vitató értekezéseivel is ez idő tájt jelentkezik a kor heves hitvitáinak küzdőterén. 1809-ben szembeszáll a Bostonban akkor „mindenható presbiterianizmus türelmetlenségével”⁷. 1812-ben már a kongregacionalista egyház szabadelvű irányzatának vezéregyéniségéként tartják számon.

A változások éveit ezek Channing számára is. A kálvini tanoktól való idegenkedése egyre inkább erősödik. Teológiai felfogásának, gondolkodásának alakulását, fejlődését nyomon követhetjük, illetve lemérhetjük kátéja alapján is, amelyről az utóbbi évek kutatásai alapján tudjuk, hogy 1813-ban jelent meg *Elements of religion and morality in the form of a catechism* (A vallás és erkölcs alapelemei kérdések és feleletekben) címmel, a szerző nevének feltüntetése nélkül.

Ezt a kisebb és kevésbé ismert művet a magyar unitárius köztudat „Krizsa kátéja” néven ismerte, tekintve, hogy Krizsa János dolgozta át és adta ki először 1845-ben magyar nyelven. Dr. Erdő János érdeme, hogy véglegesen tisztázódott a névtelenül megjelent káté története, és a szerzőség kérdése is.⁸

Channing kátéjának keletkezési és kiadási évét illetően dr. Erdő János úgy vélekedett — említett tanulmányában —, hogy azt Channing teológiai felfogása után ítélve a liberális kongregacionalista lelkészsége idején, 1813-ban írta és adta ki.⁹

E feltételezés helyességét dr. Ferencz József igazolta, kinek kérésére a Harvard egyetem teológiai könyvtára megküldte Channing kátéjának fénymásolatát. Ennek alapján megállapítást nyert, hogy a káté az említett angol címmel és a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg Bostonban 1813-ban, John Eliot nyomdájában. A 12 oldalas kátéhoz a szerző előszót írt, amely alatt ugyancsak nem olvasható a szerző neve. Az előszó alatt kétsoros szedésben három-három betű olvasható, amelyeket a könyvtáros oldott fel. Az első három betű feloldása: William Ellery Channing; a második sorban levő három betű: Sam C. Thacher. Ez utóbbi személy — a jelzés szerint lelkész — kilétét nem sikerült felfedni — írja dr. Ferencz József —, s azt sem tudjuk, hogy milyen szerepet töltött be a káté szerkesztésében.¹⁰ Dr. Ferencz József mindenestre társszerzőre következtet abból a tényből, hogy az előszó szövege és különösképpen annak utolsó bekezdése többes szám első személyben íródott.¹¹

Channing kátéjának jelentőségét akkor érzékelhetjük igazán, ha figelembe vesszük, hogy az unitarizmus megjelenése előtt az egész amerikai protestantizmus lényegileg ugyanazt a hitet vallotta: Kálvin tanait ortodox vagy liberális szellemben. Ezt tanították az anglikán egyház 39 hitcikkelyében, az Assembly kátéban, a cambridge-i és saybrook-i szó-

székeken¹², s a szabadelvű törekvések is nagyjából abból állottak, hogy létrehozzanak egy hitrendszert, amely hasonlítana a kálvinizmushoz, de mégse az lenne.

Channing kátéjának 21 kérdése és 83 tételből álló felelete nélkülni kívánt minden felekezeti jelleget. Már a káté címe is ezt a szándékot jelezte: A vallás és erkölcs alapelemei kérdések és feleletekben. Felekezeti dogmák helyett csak keresztény vallást és erkölcsöt tanított. Bár a krisztusi elégtételről, Jézus imádásáról és segítségül hívásáról szóló tanítások még határozottan fellelhetők e kátéban (XI. 2 stb.), kétségtelen, hogy Channing mégis megtette az első határozott lépést az unitarizmus irányába. A szentháromságot teljesen kihagyta kátéjából; a szentlélekről és annak működéséről egy szó sincs a kátéban. Mellőzi a bibliai bizonyítóhelyek idézését is, s általában mindent, ami vitát eredményezhetne. Az egész kátén a Channingre oly jellemző józan észszerűség, higgadt mértékletesség és következetes humanizmus szelleme vonul végig.

2. Az unitárius mozgalom apostola (1815—1830)

John Adams elnök pályája végén azt mondta ugyan, hogy az unitarizmusnak már 1750 óta sok lelkész és világi ember meg volt nyerve, az unitárius név — mint vallásos testület neve — mégis csak 1815 után ismeretes az Egyesült Államokban.¹³

Az amerikai unitarizmus kezdeti formájában — és meglehetősen hosszú ideig — csak mint tudományos gondolkodásmód és szabadelvű teológiai irány (vagy inkább: reform-törekvés) létezett. Lényegileg tagadás, tiltakozás volt. Abból az ellentétből élt, amely a szentháromsággal, a predestinációval és az örök kárhozat tanával való szembenállást alkotta. Az unitárius gondolat és hitelvek pozitív értelemben történő kifejtésére nem volt lehetőség a küzdelem hevében. Amíg csak a háromság és egyéb dogmák elleni vitákkal foglalkozott, gyenge és észrevétlen maradt. Midőn hitelveit ismertető tevékenységbe kezdett: nagyszámú és kész követőkre talált.¹⁴

Az unitárius vallás általános jelentősége akkor kezdődik Amerikában, midőn Channing — Emerson találó szavaival: „az amerikai egyház csillaga” — feltűnt az unitarizmus egén. Ettől számítható az amerikai unitarizmus első — nyilvános — korszaka.¹⁵

Channing 35 éves ekkor. Már 12 éve áll a tekintélyes szabadelvű gyülekezet élén Bostonban. Az évek óta folyó teológiai viták kiéleződésének eredményeként egyre hevesebb támadások érik a szabadelvű protestáns lelkészeket.¹⁶ A konzervatív irányzat képviselői „egyházi törvénszékeket” hoznak létre a szabadelvű lelkészek szöszökről való tiltása érdekében. És amikor nyilvánosan képmutatással vádolják a reform-törekvések vezetőit, a liberális lelkészeket; a szakadás elkerülhetlenné válik.¹⁷ Ekkor áll Channing a reformmozgalom élére, s hitet tesz az unitárius elnevezés és hitfelfogás jogosultsága mellett.¹⁸

Az unitárius mozgalom Bostonban kezdődött, és legteljesebb fejlődése is itt ment végbe. Hogy itt kellett elkezdődnie: az nagyon természetes és semmiképp nem volt véletlen — írja James Freeman Clarke. Boston volt a bölcsője az unitarizmusnak, mint bölcsője volt a forrada-

lomnak, az Egyesült Államok rabszolga-ellenes mozgalmanak, s mint szülő és dajkáló anyja volt sok más reformnak is.¹⁹

Az amerikai unitárius mozgalom történetének kezdetét és Channing pályájának unitárius korszakát általában mégis egy későbbi évszámmal szokták jelölni, illetve egybekapcsolni. Ez elsősorban annak tudható be, hogy Channing csak négy évvel később — 1819-ben, Baltimore-ban — mondta el azt a híres beszédét, amelyet az amerikai unitarizmus „program-nyilatkozatának” tekinthetünk.²⁰ Ezt a beszédet megelőző, valamint az azt követő beszédek közül — írja a kor egyik történetírója — talán egy sem okozott oly nagy hatást Amerikában.²¹ Kétségtelen, hogy ezzel a prédikációjával Channing egész forradalmat idézett elő a szabadelvű protestáns teológia mezején, s ekkor indult meg tulajdonképpen az unitárius mozgalom, amely elterjedt az Egyesült Államokban, s amelynek Boston lett a központja.²² Méltatói azt is igen helyesen állapították meg, hogy ez a beszéd új korszakot jelöl a 19. század vallástörténetében. Kétségtelenül voltak még más teológusok is, akik szükségesnek tartották a hit és értelem egyeztetését, de senki sem utasított vissza minden felekezeti türelmetlenséget s nem üzent hadat ily nyíltan minden konzervatívizmusnak. Ha Kálvin a demokráciát vitte vissza a kereszténységbe, akkor Channing a szabadságot vitte bele.²³

Talán nem lesz érdektelen megjegyeznünk két — magyar unitarizmussal is kapcsolatos dolgot: A *Unitarian Christianity* c. beszéd igen hamar átültetődött magyar nyelvre, és nyomtatásban is megjelent a Keresztény Magvető negyedik kötetében (1868), Simén Domokos fordításában, *Az unitárius keresztény vallás* címmel. Ami az egykori viszonyok ismeretében nem is olyan „kis dolog”! S egyszerűen „véletlennek” sem tekinthető. Kétségtelenül a beszéd unitárius szempontból való rendkívüli fontosságának felismeréséből fakadt.

1819-től kezdődően Channing mint az unitárius mozgalom elismert vezetője és legtekintélyesebb teológusa Bostonban és New Yorkban tart beszédeket és előadásokat; a *Christian Disciple* és *Christian Examiner* c. folyóiratokban pedig írásait közli az unitarizmus védelmében. Ennek a tevékenységének — kezdetben — hitvédelmi indítékai voltak. Életének jelentős része a kálvini tanok — és általában a dogmák — ellen folytatott vitákkal telt el, de mindjárt fel kellett vennie a harcot a deistákkal is. Channing felfogása szerint a deizmus a kereszténység alapját támadja, midőn elismeri a világnak Isten általi teremtését, de tagadja az isteni tevékenység folytonosságát.²⁴ Channing két tanulmányt is írt a deista felfogás cáfolatára, amelyek magyar fordításban is megtalálhatóak *Válogatott Műveinek* IV. kötetében (1873), *A keresztény vallás bizonyítékai* és *A kijelentett vallás bizonyítékai* címmel.

A gyakran élessé váló viták rendjén sok méltánytalanság, személyes támadás és sérelem érte, de ezek nem ingatják meg sem meggyőződésében, sem türelmében. Meggyőződése, hogy a kereszténység lényege a jézusi erkölcsök gyakorlásában és nem valamely hittételhez való macacs ragaszkodásban van. Ekkor kezdi írni azokat a felekezeti jellegtől mentes, tiszta keresztény műveket, amelyeknek egyedüli tárgyuk Jézus erkölcsi nagysága és azon emberi kötelezettségünk, hogy tanításait gyakoroljuk, erényeit megéljük.²⁵ Ebben az időszakban teszi közzé a történelem nagy személyiségeinek életét és jellemét vizsgáló — s azokat észrevételeivel ellátó — írásait is: Milton (1826); Napóleon (1827); Fé-

nelon (1829)²⁶ és 1832-ben „Krisztus jelleme“²⁷. — Mint minden művén, ezeken is átsugárzik Channing meleg humanizmusa és az ember erkölcsi tökéletesedésébe vetett mély hit. Célja sem titkolt: az ember felemelésének szándéka vezeti.

3. A szabadelvű keresztény és társadalmi reformátor (1830—1842)

Ez életének legtermékenyebb időszaka. Ebben az időben írt műveiben már nincs szó sem unitarizmusról, sem más felekezetekről. Mint szabadelvű keresztény valósággal irtózik a felekezeti korlátok közé való bezártság gondolatától is.²⁸ A vallások közötti különbségek semmiségek a keresztény vallás nagy erkölcsi céljaihoz képest, amelyek az egyetemes emberiség ügyét ölelik fel. Az igazi kereszténység bizonyítékai — vallja Channing — az életben keresendők, nem a hitvallásokban vagy egyéb részletkérdésekben. A vallás megélésének, a cselekvő kereszténységnek a feltétlen híve volt. Mélyen etikus jellem. Számára a vallásosság tulajdonképpeni lényege az, hogy az egyén öntudatosan átengedi magát az erkölcsi jónak. Ezt a gyakorlati, erkölcsi vonást hangsúlyozva — és megélve — Channing megnyitotta az utat nemcsak a szabadelvű teológiai magyarázat számára, hanem a kereszténység társadalmi és kulturális vonatkozásainak érvényrejutásához is.

A „cselekvő kereszténység“ Channing számára nem volt egyszerű szólam. Behatóan foglalkozott korának nagy társadalmi kérdéseivel, s élénk tevékenységet folytatott az igazság, szabadság és szeretet érvényrejutásáért mind a politikai életben, mind a társadalmi reformok terén. Politikai és vallási elvei feltűnően sok hasonlóságot mutatnak. Miként a vallásban: az államban sem érnek előtte semmit a külsőségek, mindenben a szellemet nézi. Nem osztja a felekezeti elfogultságot és szenvedélyességet, s a pártok küzdelmeiben is az elvek tiszteletének, a mérsékeltségnek és a türelemnek érvényre jutását tartja fontosnak. Politikai alapelve: „Szabadság a törvények korlátai között.“

Igazi tevékenységi területét a társadalmi reformtörekvések megvalósításában találja meg. Harcol a szegénység, a bűn, a tudatlanság és türelmetlenség ellen; segélyintézeteket, népkönyvtárakat alapít; vasárnapi iskolákat, nyilvános előadásokat szervez; foglyokat látogat, előadásokat tart, és elsőként emeli fel szavát a politikai és vallásszabadság érdekében. Életének erre a korszakára esik a rabszolgaság eltörléséért vívott küzdelme is. Channing már akkor nyíltan és bátran hirdette a rabszolgaság eltörlésének szükségét, amikor az igen szokatlan, népszerűtlen, sőt veszélyes volt még az északi államokban is. Meggyőző érveivel, ékesszólásával nagymértékben elősegítette a mozgalom sikerét.

Channing figyelmét azonban nem kerülte el az a társadalmi jelenség sem, amely — az akkori „korlátlan lehetőségek országának“ rohamos iparosodása és mértéktelen tökefelhalmozódása következtében — egy „új rabszolgaság“ létrejöttével fenyegetett: a munkásosztály rabszolgaságával, amelyben a munkás feleli, hogy ember és keresztény.

Mint vérbeli moralista, a társadalmi bajok forrását is mindig és mindenütt az erkölcsi rosszban látja. A bajokat — természetesen — erkölcsi úton szeretné orvosolni: tanítás és egyén növelése által. Épp ezeknél a gyakorlati kérdéseknél tűnik ki, hogy milyen fontos Channing

alapelve: az önálló egyéniség. A keresztény vallás — írja Channing — az emberekhez mint egyénekhez közeledett. Célja, amit maga elé tűzött: az egyéni lélek tökéletesítése.²⁹ Épp ezért Channingnek minden egyházi és állami intézmény csak eszköz az egyén művelésére. Az oktatás, a jövőre nézve a tökéletesedés fő eszköze.³⁰ Még a munkáskérdésben is sokkal fontosabb számára a munkásosztály erkölcsi emelése, mint a társadalmi. Ezen elveit az önművelésről, a jelenkorszakról, a munkásosztályról és a nevelésről szóló műveiben fejti ki részletesen (magyar fordításban *Válogatott Műveinek* I. kötetében található). Érvelése: az emberi lélek erkölcsi tökéletesítése oda irányul, hogy az embereket az erkölcsi rossz hatalmától megszabadítsa, hogy őket egyesítse Istennel a gyermeki szeretet által s egymással a felebaráti szeretet kötelékeivel.³¹ Ebben annyira hisz, hogy magabiztosan nyilatkoztatja ki: „A társadalom minden más reformjai fölöslegsek.”³²

Ez a magabiztosság egyrészt az igazi emberi méltóságba vetett erkölcsi hitén, másrészt az emberi jogok és szabadság határtalan tiszteletén alapul. Channing annyira hisz az ember erkölcsi tökéletesítésének lehetőségében — s ennek fő eszközében: az oktatás-nevelésben —, hogy még a rabszolgák felszabadítását sem akarja erőszakolni. Azt a rabszolgatartók önkéntes „belátásától” várja el. A társadalmi reformok erőszakolt — esetleg: erőszakos — megvalósításában az emberi szabadság és jogok megértését látja. Ez pedig összeegyeztethetetlen az embertárs iránti kötelező szeretet parancsával, hiszen: „Az első és leglényegesebb nyilatkozata a szeretetnek egy emberi lény iránt az, hogy az ő jogait tiszteletben tartjuk.”³³

Mindezek alapján lehetetlen nem felfedezni azt a szellemi rokonságot, amely Channinget az európai protestantizmus és humanizmus legkiválóbbjainak fűzi. A franciák új Fénélonnak nevezik, a németek új Schleiermachernek. Bunsen azt írja, hogy Channing életművét nem lehet eléggé méltányolni, s annak az a rendeltetése, hogy egyre nagyobb befolyást gyakoroljon a kereszténység elveinek gyakorlatilag történő megvalósítására. Channing mint ember görög, mint polgár római s mint keresztény — apostol.³⁴

Channing szellemi hagyatékát — a kisebb munkák és levelek mellett — mintegy 80 nagyobb munka alkotja. Beleértve az élete utolsó éveiben írt dolgozataiból — unokaöccse és emlékirója, W. Henry Channing által 1873-ban — kiadott válogatást is, amely 12 beszédet foglal magába *A tökéletes élet* (*The Perfect Life*) cím alatt.³⁵

Channing rendkívül szerteágazó munkássága, sokoldalú tevékenysége és élete — az abban jól megkülönböztethető fejlődési szakaszok ellenére is — töretlenül egységes, egész. Meggyőződésének és életének erkölcsi egysége, Isten iránti szeretete és az emberiség felemelésének töretlen vágya adja és biztosítja az életmű egészének egységét.

Az „unitárius szent és emberbarát” 1842-ben, 62 éves korában hunyt el Bostonban, sírjának emlékkövére az van felírva, hogy: „Őt nemcsak azon egyház tagjai tisztelték, amelyet 40 évig szolgált, hanem az egész keresztény világ.”

„Minden idők nagy unitáriusának” (Varga Béla dr.) emlékére születése helyén — Newportban — templomot emelt tisztelőinek s a hálás utókornak kegyelete. Ezért is mondhatta Peabody, hogy Channing „befolyása a korral inkább növekedik, mint csökken”.

Renan így méltatta: „Channing igazi próféta volt, mert a jövő evangéliuma harangjának első intó hangját tisztán hallotta. [...] Tanításai a béke és szeretet tanításai, s igazak maradtak mindig, bármi legyen is a tudomány és szabadszellem evolúciója.“

JEGYZETEK

¹ KerMagv XII (1877). 92.

² Apja korán elhunyt; özvegy édesanyja iránti hálája jeleként felvette az ő „Ellery“ családnevét is.

³ A gyermeki lélekben mély nyomot hagyó élményre emlékezve írja jóval később: „De miként hiheti egy épeszű ember, hogy az emberi nemnek hasonlíthatatlanul nagyobb része elhagyatja Istentől? [...] A keresztény vallás sehol sem tanítja ezt a szörnyű hitet... Az emberi szív sokkal jobb tanító, mint a teológia ezen sötét rendszerei“ (Channing E. W. válogatott művei VI. k. Kolozsvár 1881. 38.).

⁴ KerMagv XII (1877). 92.

⁵ Lelkületére jellemző, hogy hivatalának elfoglalásakor nem feledkezik meg az édesanyját illető háláról sem: magához hívja, otthont biztosít neki.

⁶ KerMagv XII (1877). 93.

⁷ Uo.

⁸ KerMagv 81. évf. (1975). 2—3. szám. 43—68. Egy névtelen káté 1845-ből Channing E. W. kátéja, Kriza János átdolgozásában.

⁹ Uo. 44.

¹⁰ Channing néhány évvel fiatalabb barátjáról és lelkésztársáról van szó. — Vö. Wilbur, M. E.: *A mi unitárius örökségünk* (A szabadelvű kereszténység összefoglaló története). Ford. Szent-Iványi Sándor. Az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő Bizottság kiadása, 1937—1938. Kolozsvár. 296.

¹¹ Joggal feltételezhető, hogy a káté zömében Channing munkája; Sam C. Thacher jóval fiatalabb, mint Channing a káté megírása idején.

¹² KerMagv VIII (1873). 311.

¹³ KerMagv XVII (1882). 262.

¹⁴ KerMagv XXIX (1894). 12.

¹⁵ A szabadelvű lelkészek közül addig csak a King Chapel, Freeman-je és Salem Bentley-je volt igazán unitárius, bár 1812-ben már legalább százra tehető a számuk. Ezek azonban legfeljebb egy-két alkalommal prédikáltak nyíltan a szentháromság dogmája ellen. Bár általában nem hitték ezt a dogmát, egymás között nem jutottak semmi egyöntetűségre. Ebben az időben a kongregacionalista egyház még elég befogadó természetű volt ahhoz, hogy konzervatívokat és szabadelvűeket egyaránt megtűrjön kebelében. Boston kilenc egyházközsége közül nyolc szabadelvű volt, míg a kilencedik is csak árnyalatokban volt ortodoxnak nevezhető — írja Wilbur (i.m., 295.).

¹⁶ A Harvard College 1803-ban megüresedett rendszeres teológiai tanszékébe Henry Ware-t választották meg az 1805-ben már többségben levő szabadelvűek. Az ortodox ellenzék Jedidiah Morse vezetésével Ware-t unitarizmussal vádolta.

A teológiai viták kiéleződésével Morse a Panoplist c. folyóiratban nyíltan támadta a szabadelvűeket, és felszólította őket, hogy „ha nem hisznek a szentháromságban, mondják meg nyíltan, ne bujkáljanak“. — Bár nézeteik régóta ismertek voltak, ezt a kihívást a szabadelvűek mégsem fogadták el (Wilbur, M. E.: i.m., 293.).

¹⁷ A szakadást kirobbantó ok az volt, hogy T. Belsham kiadta Londonban T. Lindsey életrajzát. A könyv egyik fejezete az unitarizmus amerikai előretöréséről adott számot, s idézett Freeman — és más szabadelvűek — leveleiből. Ezzel nemcsak bepillantást engedett Boston szabadelvű mozgalmaiba, de azt is nyilvánvalóvá tette, hogy Boston lelkészeinek tényleges része unitárius. — 1815-ben Morse felfedezte ezt a könyvet, s ezt az inkriminált fejezetet azonnal leköszölte folyóiratában *Amerikai unitarizmus* cím alatt. Egyben képmutatással vádolta a szabadelvűeket, amiért igazi hitfelfogásukat elrejtve, titokban az ortodox hit aláaknázására törek. Felszólította az ortodoxokat, hogy szakítsanak meg minden kapcsolatot az unitáriusokkal (Wilbur, M. E.: i.m., 296.).

¹⁸ A szabadelvű lelkészek választát Channing adta meg Morse-nak, mégpedig a Sam C. Thacher nevű fiatal barátjához és New South Church-i lelkészhez intézett nyílt levelében. Ebben beismeri, hogy elvbarátai valóban nem hisznek a szentháromságban, és ebben az értelemben valóban unitáriusok (Wilbur, M. E.: i.m., 296–297.).

¹⁹ KerMagv VIII (1873). 310.

²⁰ Unitarian Christianity, 1819-ben, a Baltimore-i First Independent Church-ben. — Lásd a KerMagv IV (1868). 37. Az *unitárius kereszténység* címmel, Simén Domokos fordítása.

²¹ KerMagv XVIII (1883). 150.

²² KerMagv XXVIII (1893). 369.

²³ KerMagv XVIII (1883). 151.

²⁴ A deizmus szerint Isten csak a világ személytelen ősoka, de a továbbiakban a világot a természet törvényei irányítják.

²⁵ KerMagv XII (1877). 94.

²⁶ Channing E. W. Válogatott művei. III. k. Kvár 1872.

²⁷ Channing E. W. Válogatott művei. IV. k. Kvár 1873.

²⁸ Ebben odáig elmegy, hogy kijelenti: I am not a unitarian!

²⁹ Channing E. W. Válogatott művei. IV. k. Kvár 1873. 95.

³⁰ Uo. 70.

³¹ Uo. 100.

³² Channing E. W. Válogatott művei. VI. k. Kvár 1881. 46.

³³ Channing E. W. Válogatott művei. III. k. Kvár 1872. 180.

³⁴ KerMagv XV (1880). 223.

³⁵ Magyar fordításban: Válogatott művei. VI. k. Kvár 1881.

DR. VARGA BÉLA

WILLIAM ELLERY CHANNING, A TEOLÓGUS

Martineau Jakab az unitárius eszme fejlődésében három fokot különböztet meg. Az első fokon a feladat Isten személyét tisztázni Jézus tanítása értelmében. (Erre a feladatra nálunk Dávid Ferenc vállalkozott s részben meg is oldotta.) Ezt a korszakot méltán nevezhetjük teológiai korszaknak. A hitviták ideje ez, amikor a Szentírás tanulmányozásával kapcsolatban az érvek felsorakoztatásával igyekezett mindenik fél a maga hite szerint kimutatni és bizonyítani felfogásának helyességét. Az unitarizmus kialakulásában az Isten személye körüli vita különösen élénk volt és központi jelentőséget kapott, mert amint ismeretes, legjellegzetesebb tanítása éppen az Isten személyére vonatkozik. Az első korszak tekintete egészen Istenen, tehát a hit transzcendens dolgain és tanain csüngött. Maga az ember, aki a teológiai vitákat rendezte, egészen megfeledkezett arról, hogy ő is van, létezik. De nemcsak hogy megfeledkezett az ember magáról, hanem Isten és a többi szent dolgok mellett úgyszólván eltűnt, jelentéktelen teremtménnyé süllyedt, aki a maga tehetetlenségében, bűnösségében elvesztette minden tehetségét és lehetőségét arra, hogy a maga erejéből megjavulhasson, felemelkedhessék.

Az unitárius vallás fejlődésének a második foka az, amikor az Isten végtelen szentsége, kifogyhatatlan atyai jósága és szeretete mellett fölfedezi az embert. Amikor meglátja, hogy a bennünk levő lélek, Isten lelkének egy része nem elkárhozásra, az elveszésre és pusztulásra adatott